

Оқуды үйрену барысында, студенттер мәтінді бірнеше мәрте оқиды, оқуға және айтылу ережелерін ерікті түрде игереді. Музыка арқылы, яғни ән айту арқылы тілді үйрету өте тиімді. Оқуға түскен студенттер тек қана музыкалық мәдениетті ғана емес, қазақ халқының әдебиетін, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін де игеретін болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Садуова Ж.Н. Жаңа педагогикалық технологиялар арқылы болашақ мұғалімдердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру. // Қазақстан мектебі, № 5, 2013.

[2] Бұзаубақова К.Ж. «Жаңа педагогикалық технологиялар». – Тараз 2003 ж. –208 б.

[3] Роджерс Э. Инновация туралы түсінік. // Қазақстан мектебі №4, 2006 ж.

[4] «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, 2012 ж.

МРНТИ16.21.47

Б. Зерде

Орталық ұлттар университетінің 2 курс магистранты,
Бейжің, ҚХР

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДА/ДЕ, ТА/ТЕ ШЫЛАУЫ: ҚЫЗМЕТІ МЕН МАҒЫНАСЫ

Аннотация. Қазіргі қазақ тіліндегі *да/де, та/те* шылаулары жан-жақты зерттеліп, олардың қызметі мен лексика-грамматикалық мағыналары айқындалды. Демеулік шылаулар тілдегі айрықша, сөйлемде өзіндік лексика-грамматикалық қызмет атқаратын оқшау тұрған сөздер болып табылады. Мақалада демеулік шылаулардың, оның ішінде *да/де, та/те* шылауының функциясы мен мағыналық қызметі туралы мамандардың пікілері салыстырылып, аталмыш шылау түріне байланысты пікір ерекшеліктері бары анықталды және кейде айтарлықтай айырмашылықтары бары айтылды, қызметтері мен мағыналары нақты мысалдар арқылы дәлелді көрсетілді.

Тірек сөздер: грамматика, шылау, грамматикалық мағына, демеулік шылаулар, шылаулардың қолданысы, сөйлем, шылаулардың сөйлемдегі қызметі, функционалды сипаты, демеуліктердің жазылуы.

Б. Зерде

Магистрант 2 курса, Центральный университет национальностей

Пекин, Китай

ЧАСТИЦЫ ДА/ДЕ, ТА/ТЕ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: ФУНКЦИИ И ЗНАЧЕНИЯ

Аннотация. Частицы являются обособленными словами, выполняющими лексико-грамматическую функцию в предложении. В статье рассматриваются функции и смысловая роль частиц да/де, та/те казахского языка. В ходе исследования мы выявили различный подход исследователей относительно функций и лексико-грамматического значения частиц да/де, та/те и сделали обзор их исследований. Также был осуществлен сравнительный анализ с примерами.

Ключевые слова: грамматика, частицы, грамматическое значение, употребление частиц, предложение, функция частиц в предложении, функциональный аспект, правописание частиц.

A. Zerde

Central University of Nations, 2nd year Master's student
Beijing, China

PARTICLES 'ДА/ДЕ', 'ТА/ТЕ' IN MODERN KAZAKH: FUNCTIONS AND MEANINGS

Annotation. Particles are distinct words that perform a lexico-grammatical function in a sentence. The article discusses the functions and semantic role of particles 'да/де', 'та/те' of the Kazakh language. In the course of the research, we have found that the views of researchers on the functions and lexical-grammatical value of particles 'да/де', 'та/те' differ significantly. We have carried out an investigation of their studies and performed comparative analysis with examples.

Keywords: grammar, grammatical value, particles, particle application, sentence, particle function in a sentence, functional aspect, particle spelling.

Қазақ тіл білімін зерттеудегі маңызды мәселелердің бірі – шылау туралы зерттеулер. Шылау сөздер грамматикалық мағына тудыратын тәсілдердің бір түрі болып табылады және өзіндік қасиетке ие. Академиялық жинақта шылау сөздер туралы «тілімізде бір алуан сөз лексикалық мағынадан айырылып, сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің арасындағы қатынасты білдіру үшін немесе сөзге қосымша мағына үстеу үшін жұмсалып, грамматикалық амал ретінде қызмет атқарады», - деп айтылады [1,219 б.].

Ғалым Ахмеди Ысқақов шылауларға: «Сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің араларын байланыстыру, құрастыру үшін қолданылатын, өздері тіркескен сөздердің ұғымдарына әр қилы реңктер үстеп, оларға ортақтасып,

тұлға жағынан тиянақталған, лексика-грамматикалық мағынасы бар сөздер», - деп анықтама береді. Сонымен қатар ғалымдар ортақ сипаты негізінде шылауларды сөз табына қойылатын талаптар тұрғысынан және әртүрлі грамматикалық сипатына қарай үш топқа топтастырған, яғни демеулік шылау, септеулік шылау, жалғаулық шылау [2].

Ал Қытай Халық Республикасындағы Бейжің Орталық ұлттар университетінің профессоры Джан Динджин да өз еңбегінде қазақ тіліндегі шылау сөздерге тоқталып, шылаудың маңызды грамматикалық тәсіл екенін айтып, екі жүзден астам шылауды функциясына қарай: а) *демеулік шылау*, ә) *септеулік шылау*, б) *жалғаулық шылау*, в) *көмекші етістік*, г) *уақыт шылауы*, д) *құрылымдық шылау* деп, алты топқа жіктеп, қолданыстары мен білдіретін мағыналарын жеке-жеке көрсеткен. Сонымен қатар шылау туралы «қазақ тіліндегі біраз сөздердің нақтылы лексикалық мағынасы болмайды, олар сөйлемнің жеке мүшесі бола алмайды, жеке сөз, сөйлем ретінде қарастыруға келмейді, тек абстракт-грамматикалық мағынаны үстейді», - деген қорытындыға келген [3].

Енді **қазақ тіліндегі демеулік шылауларға** арнайы тоқталып өтейік.

Демеулік шылаулар – шылаулардың бір түрі ретінде маңызы зор сөздерге жатады. Ол жалғаулық шылау және септеулік шылау секілді сөзбен сөзді, сөйлеммен сөйлемді өзара байланыстыру үшін, олардың арасындағы мағыналық қатынастарды көрсету үшін жұмсалмайды, олар жалпы сөйлемге немесе сөйлемдегі өзі тіркескен сөздерге қосымша мағына үстейді.

Академиялық жинақта демеуліктер өздері тіркескен сөзге қосымша мағына үстейді деп, демеуліктерді алты топқа бөлген [2]:

1. Сұраулық демеуліктер	<i>ма, ме (ба, бе, па, пе), ше</i>
2. Күшейту, даралау мағынасындағы демеуліктер	<i>да, де (та, те), -ақ, әсіресе, болса</i>
3. Тежеу мағынасындағы демеуліктер	<i>ғана, тек</i>
4. Қарсы қою, салғастыру мағынасындағы демеуліктер	<i>түгіл, тұрсын, тұрмақ, құрылым</i>
5. Көңіл-күйін білдіретін демеуліктер	<i>-ай, -ау</i>
6. Модальдық демеуліктер	<i>ғой, екеш, -мыс</i>

Ал осы пікірді белгілі ғалым А.Ысқақов еңбегінде нақтыланғанын байқауға болады, ғалым «демеуліктер деп өздері тіркесетін сөздерге әр қилы қосымша реңктер (мағыналар) жамайтын сөздерді айтамыз», - деген анықтама береді. Солай дей келе демеулік шылауды жеті топқа бөледі [2]:

1. Сұраулық демеуліктер	<i>ма (ме, ба, бе, па, пе), ше</i>
2. Күшейткіш демеуліктер	<i>-ау, -ай, -ақ, да (де, та, те)</i>
3. Нақтылық демеуліктер	<i>қой (ғой), -ды (-ді, -ты, -ті)</i>
4. Шектік демеуліктер	<i>қана (ғана), -ақ</i>

5. Болжалдық демеуліктер	-мыс (-міс), -ау
6. Болымсыздық демеуліктері	түгіл, тұрсын, тұрмақ
7. Қомсыну демеулік	екеш

Б.Қ. Момынова, Ж.Б.Сәткенова сынды ғалымдардың оқу құралында осы сөздердің қызметі мен мағынасы туралы «сөздердің, сөйлемдердің мағыналарын дәлелдеу, оларға қосымша сұраулық, күшейткіш, шектік, болжалдық, болымсыздық мағыналық өң беру үшін жұмсалатын шылауларды демеуліктер», - деп көрсеткен [3].

Профессор Джан Динджин демеуліктерді жалпы сөйлемге немесе сөйлемдегі кейбір сөздерге ұқсамайтын лебіздік мәндерді үстейді деп, өз ішінен сегіз топқа жіктеген [4].

Бұл ғалымның пікірі қазақстандық ғалымдардың пікірлерінен өзгеше түзілгені алдыңғы бөліністен де, төмендегі бөліністен де байқалып тұр:

1. Сұраулық демеуліктер	ма (ме, ба, бе, па, пе), шы (ші)
2. Ескерту демеуліктері	бар зой, болса, ә, жә
3. Тежеу, күшейткіш демеуліктері	қана (ғана), -ақ, тек
4. Модальдылық демеуліктер	-мыс (-міс), -ау, -ай, өзі, тіпті, әйтеуір, бәрібір, де, деші, десеңші, десеңізі
5. Әсерлеткіш демеуліктері	әуел десең, әуелі, қыл аяғы, екеш
6. Білгіш демеуліктері	екен, қой (зой), тұрса, да (де, та, те), әрине, әлбетте, білем, әсілі, деген, дегенің, дегеніміз, болады, болатын, болып табылады, болып есептеледі, болып саналады, келеді
7. Белгісіздік демеуліктер	бәлкім, бәлки, болар, шығар, көрінеді, ұқсайды, сияқты, сықылды, секілді, дейді, шамамен, мөлшермен, болмасын, зады, тегі, сірә, зайыры
8. Болымсыздық демеулігі	емес

Да, де, та, те демеулігінің функционалды сипаты. Шылаулар қатарындағы **да, де, та, те** шылауының қолданыс көлемі кең. Бірде жалғаулық шылау, бірде демеулік шылау қатарында қолданылады. Мысалы:

Оның әкесі де, өзі де ғылыммен айналысады.

Ол қанишалықты шаршап жүрсе де, үйіндегілерге білдірмей, тоқтаусыз жұмыс істеуде.

Ол келсе де, келмесе де бүгінгі іс-шара уақытында өте береді.

Сонда оның айтқаны дұрыс де.

Амал жоқ, өмір деген осындай қуаныш пен қайғыға толы болады да.

Көркем табиғатқа тамсанып жүріп, сөмкенің қайда қалғанын да білмеймін.

Мұндағы алдыңғы үш сөйлемде **да, де, та, те** шылауы жай сөйлемді

құрмаластырып, белгілі жалғаулық мәнін білдіріп, жалғаулық шылау қызметін атқарады. Соңғы үш сөйлемнен де бұл демеуліктерді алып тастасақ, сөйлемнің беретін жалпы мағынасы өзгермейді. Бірақ бұл шылауларды қосқан кезде сөйлемде бөлек лебіздер, мағыналар үстемеленіп тұрады. Яғни бұдан демеулік шылаудың атқарып тұрған қызметін көруге болады. Демек, **да, де, та, те** шылаулары жалғаулық және демеулік шылаудың қызметін атқарады. Бұл мақалада **да, да, де, та, те** шылауының демеулік қызметі ашып көрсетілетіндіктен, осы мәселеге арналғандықтан, олардың жалғаулық ерекшелігі көп тоқталуға, арнайы қарастыруға жатпайды.

Да, де, та, те демеуліктерін топтастырғанда ғалымдардың топтастыру негіздерінің бір-бірінен өзгешеліктері қандай болса, топтастыру да өзіндік ерекшелікке ие. Академиялық жинақта **да, де, та, те** демеуліктерін күшейту, даралау мағынасына қарай топтап, сөйлеушінің өз ойын, өз сөзін күшейте айтуда жұмсалады деп көрсеткен. А.Ысқақов бұл демеуліктерді күшейткіш демеуліктер қатарына қосып, күшейту мәнін беру үшін қолданылып, тек бір сөзге ғана қатысты болып, сол сөзді басқа сөздерден бөліп күшейту мәнін үстейді, - дейді. Сонымен қатар тәптіштей, айқындай түсу, анықтап көрсету мағынасын үстейді, негізгі етістік пен көмекші етістік тіркесінің аралығында болғанда, сол іс-әрекеттің тіпті тез, дереу болатынын көрсетеді, - деп айтқан [2].

Профессор Джаң Динджиң демеулік шылауын жіктегенде **да, де, та, те** демеулік шылауын **білгіш демеулік шылау** қатарына және **де** демеулік шылауын **модальдылық демеулігіне** жіктеп, қолданыстары мен беретін мағыналарын жеке-жеке ашып көрсеткен[5].

Мәліметтерге сүйенгенде, **да, де, та, те** шылауларының күшейткіш мәнін білдірудегі мағынасы туралы көп айтылып, осы факторға көп тоқталғандық байқалады. Яғни сөйлеушінің өз сөзін, ойын күшейту, бір сөзге ғана қатысты болып, сол сөзді өзге сөздерден бөліп күшейту сынды ерекшелігі көбірек айтылған.

Профессор Джаң Динджиң өз еңбегінде **да, де, та, те** демеуліктерінің себеп-салдар құрмалас сөйлемнің соңында келіп, күшейткіш лебізін білдіретінін және іс-әрекеттің себебін білдіретін құрмалас сөйлемнің алдыңғы жай сөйлемінің соңында келіп, мұндай себеп болмаса нәтиженің керісінше болатынын күшейте көрсететінін ерекшелеп айтқан. Мысалы: *Қарбалас болып, жақсы дайындала алмадым да, әйтпесе сөзсіз жүлдені жеңіп алар едім.*

Ғалымдардың еңбектеріндегі пікірлерді қорытындылағанда және күнделікті қолданыстарына назар аударғанда, күшейткіш мәнін білдіру **да, де, та, те** демеуліктерінің негізгі функциясының бірі және тағы да басқа үстеме мағыналардың бар екендігін байқауға болады. Енді осы келтірілген пікірлерге, айтылғандарға орай мәселеге осы қырынан қарау маңызды.

Да, де, та, те демеуліктерінің қызметі:

- хабарлы сөйлемнің соңында келіп, әсерлену, тебірену, толқу көңіл-күйлерін үстейді. Мысалы, *Қайғы мен қуанышқа толы өмір деген осы*

да! - деген сөйлемде **да** демеулігінің қосылуы арқылы хабарлы сөйлемге белгілі дәрежеде толқыған, әсерленген мағыналық реңктің жамалғанын байқауға болады.

- екі етістіктің арасында я ортасында келіп, екі іс-әрекеттің біріншісінің аяқтала салуымен, екінші іс-әрекеттің бірден орындалуын білдіріп, екі іс-әрекеттің арасындағы уақыттың қысқа екенін көрсететін қызметі бар. Мысалы, *Ол үйге барды да кетті. Ерлан суды құрқылдатып жұтты да, қайта шығып кетті.*

- сөйлемнің соңында келіп, кекету, мысқылдау мәнін үстейді. Мысалы, *Оның айтқаны сөз болыпты да! Ол болмаса жер шары айналмай қалады де.*

- әсерлеу және нақтылау мәнін беру үшін жұмсалады.

Профессор Джан Динджин еңбегінде **да/де, та/те** шылауының әдеттегі жағдайда орындалмайтын іс-әрекетті білдіретін сөйлемнің соңындағы *-ып, -п* формалы етістік пен көмекші етістіктің арасында келіп, іс-әрекеттің межеден асып түскенін әсерлеп көрсету ерекшелігін айтқан. Мысалы, *Оның әңгімесін естіп отырып, бір тәуліктің қалай өткенін де білмей қалдық.*

- белгілі бір қарапайым іс-әрекеттің орындалмауын білдіретін сөйлемде, сөйлем соңындағы етістіктің болымсыз формасынан бұрын келіп, әсерлі, кекету және таңырқау көңіл-күйін білдіретін мағына үстейді. Мұндай қолданыс хабарлы сөйлемде де, сұраулы сөйлемде де кездеседі. Мысалы, *Ол көршілес ауылдарға да барып көрмеген. Ол мұндай классикалық музыканы да естіп көрмеген?!*

- кейде хабарлы сөйлемнің соңында келіп, айтылған іс-әрекеттен жаңа ғана хабардар болып, сөйлеушінің енді ғана мән-жайын түсінгенін білдіреді. Мұндай ерекшелігін білдіретін **де** демеулігін профессор Джан Динджин еңбегінде *модальдылық демеулігі* деп **де** етістігінің шылауланған түрі ретінде қарастырған.

Сонымен қатар ауызекі тілде **да, де, та, те** демеуліктерінің қайталанып айтылып келетін қолдануы да кездеседі. Бұл демеуліктерінің қайталануы арқылы, әдетте, бір іске тіпті құштар көңіл-күйінің тебіренген, шаттанған, белгілі нәтижеге қол жеткізуге ынтық т.б. көңіл-күйлерін білдіреді. Санының көбеюіне қарай мұндай көңіл-күйлер де күшейе түседі. Мысалы, *Менде де (де) сенімен бірге ауылға қайту ниетім бар.*

Қорыта айтатын болсақ, **да, де, та, те** демеуліктерінің қолданыс көлемі кең, ал мағыналық тұрғыдан күшейткіш, әсерлеу, кекету, таңырқау, белгілі іс-әрекеттің біріне соң бірі іле-шала орындалуы сынды мағыналарды үстейтінін көруге болады. Бұдан тыс бұл демеуліктер қайталану арқылы да ауызекі сөйлеуде әр түрлі мағыналарды білдіреді.

Енді демеуліктердің жазылуына байланысты аз ғана ақпарат айта кетсек болады. ҚР Білім және Ғылым министрлігі, Ғылым комитеті мен А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты 2019 жылдың 30 тамызында ұсынған, осы институттың Ғылыми кеңесінде мақұлданған «Қазақ емлесінің негізгі ережелерінде» шылаулардың жазылу ерекшелігі арнайы бір

параграфпен, бөлек жазылатын сөздер ішінде берілген, онда: «Толық мағыналы сөзбен тіркескен *сайын, кейін, бұрын, дейін, шейін, мен, пен, қой, зой, да, де, та, те, ма, ме, ба, бе, на, не, ше* шылаулары бөлек жазылады: *jyl sayyn, ai sayyn; sabaqтан keiin, kezdeskennen keiin; budan buryn, ákeden buryn; jinalysqa deiin, keshke deiin, túске sheiin; qalam men qaғaz, kitap pen dápter; aita ғoi, kóre ғoi; taqтай da, men de; qaryndash ta, úkimet te; Bar ma? Teri me? Jaуap pa? Kóp pe? Az ba? Kem be? Sen she?*

Ескерту. Ма (ме, ба, бе, на, не) сұраулық шылауы түбір мен қосымша арасында қолданылғанда *мы, ми, бы, би, ны, ни* болып өзгерген қалпында бірігіп жазылады: *Baramysyń? Kelemisiń? Sultanbysyń? Tólenbisiń? Qazaqpysyń? Ózbekpisiń?*

Міне, қорыта келгенде, *да/де, та/те* шылауының функциясы мен мағыналық қызметі туралы мамандардың пікілері салыстырылып, аталмыш шылау түріне байланысты пікір ерекшеліктері мен кейде бөлінісіне байланысты айтарлықтай айырмашылықтары бары айтылды, қызметтері мен мағыналары нақты мысалдар арқылы дәлелді түрде көрсетілді. Яғни демеулік шылаулар тілдегі айрықша, сөйлемде өзіндік лексика-грамматикалық қызмет атқаратын оқшау тұрған сөздер болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қазақ ССР Ғылым Академиясы. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1967. – 236 б.

[2] Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – 2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

[3] Момынова Б.Қ., Сәткенова Ж.Б. Қазақ тілінің морфологиясы. РОӘК бекіткен. – Алматы: 2014. – 280 б.

[4] Джаң Д. Қазіргі қазақ тілінің қолданылмалы грамматикасы. – Пекин: «Орталық ұлттар университеті» баспасы, 2018. – 320 б.

[5] Джаң Д. Қазіргі қазақ тілінің шылау сөздері. – Пекин: «Ұлттар» баспасы, 2003. – 414 бет.

МРНТИ16.21.47

Е. Искаков

Аудармашы, Ұлттық аударма бюросы
мемлекеттік саясат магистрі (Дж.Вашингтон Университеті, АҚШ)
Алматы, Қазақстан
yerlan.iskakov@gmail.com

**АУДАРМАШЫ ТӘЖІРИБЕСІНЕН:
АҒЫЛШЫН КЕЛІСІМШАРТ ҚҰҚЫҒЫ ТЕРМИНДЕРІН ҚАЗАҚ**